

Демчик І.Л.

Діалектний ідеографічний словник: особливості укладання та побудови

Демчик Ірина Леонідівна, аспірантка,

Луганський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, м. Луганськ, Україна

Received October 24, 2013; Accepted November 15, 2013

Анотація: У статті проаналізовано структуру діалектного ідеографічного словника, укладеного на матеріалі оброблених текстів як результатів слухового аналізу записів мовлення сучасного діалектоносія, представника східнословобжанської говірки. Цей ідеографічний словник відтворює системну організацію лексики, поділяючи її на словникові статті, які за складом близькі до семантичних полів. Виявлено принципи побудови словника, представлено види ЛСП та ЛСГ, встановлено типи лексико-семантичних зв'язків (синонімічних, антонімічних, родо-видових, причинно-наслідкових та ін.) між словами.

Ключові слова: ідеографічний словник, діалектоносія, лексико-семантичне поле (ЛСП), лексико-семантичні групи (ЛСГ), компонентний аналіз.

Базою ідеографічних словників є ономазіологія, яка становить аспект вивчення семантики. Відповідно до цього в основу побудови ідеографічних словників покладено лексико-семантичні ознаки та смислові відношення слів мовної системи. Ідеографічний словник розглядають крізь призму картини світу, яка у свідомості будь-якого носія мови є абсолютно тотожною до його середовища та мовного вираження.

Словникарство почало розвиватися ще в II – III ст. н. е., коли люди стали замислюватися над створенням словника, у якому словесні форми було б розташовано за принципом близькості значень та лексико-семантичними зв'язками.

За останні роки інтерес до ідеографічної науки з боку лінгвістів підвищився. Так, ідеографія як один з наймолодших розділів лексикографії стала предметом дослідження багатьох українських (Р.В. Забашта, Н.Ф. Грозан, А.Я. Середницька, О.І. Костюшко та ін.) та російських (О.С. Баранов, І.М. Гетман, А.Д. Хаютін, М.Л. Марус, Л.Г. Бабенко, Н.В. Шведова, Г.А. Раков, О.В. Кузнецова, Ж.П. Соколовська та ін.) мовознавців.

В історії лексикографії відомо кілька типів словників, які укладено за різними диференційними ознаками. Традиційною є класифікація Л. В. Щерби, яку представлено шістьма протиставленнями, де автор подає всі основні типи словників: словник академічного типу – словник-довідник, енциклопедичний словник – загальний словник, тезаурус – загальний (тлумачний або перекладний) словник, звичайний (тлумачний або перекладний) словник – ідеологічний (ідеографічний, аналогічний) словник, тлумачний (одномовний) словник – перекладний словник та неісторичний словник – історичний словник [6, с. 265 – 304].

Укладання діалектного ідеографічного словника є складним та багаторівневим процесом, оскільки створення мінімального ідеографічного словника проходить три етапи: "I – декомпозиційний (випадкове виокремлення ядер-декомполітів на довільну обмежену кількість мовних одиниць); II – агрегація (об'єднання та уточнювання отриманих семантичних даних, тобто робота з окремим полем); III – компонентний (побудова повного семантичного поля)" [2, с. 96 – 102].

Актуальність нашої роботи зумовлено тим, що на сьогодні в українському мовознавстві відсутні лінгві-

стичні розвідки, у яких було би представлено комплексну характеристику діалектного ідеографічного словника, що відображає інформацію про світ діалектоносія зсередини та його культуру.

Об'єктом дослідження є мовна особистість Баталіги Олександрі Корніївни, 1935 р. народження, освіта – 5 класів, мешканки с. Шульгінка Старобільського району Луганської області. Головними вимогами до вибору інформатора були такі: наявність генеалогічних коренів, проживання в зазначеній місцевості без тривалого від'їзду й відсутність будь-якої професійної освіти. Основним матеріалом для спостереження та висновків стали різноманітні анкети у вигляді питальників та інтерв'ю (записи усного діалогічного й монологічного мовлення). На підставі оброблених текстів як результатів слухового аналізу записів мовлення інформатора було створено діалектний ідеографічний словник сучасного діалектоносія східнословобжанської говірки. Предметом аналізу є лексичні одиниці ідеографічного словника.

Мета статті – проаналізувати структуру діалектного ідеографічного словника, показати методику його укладання, виявити принципи та особливості його побудови, види ЛСП та ЛСГ, а також виявити лексико-семантичні відношення між словами в тематичних групах.

З урахуванням специфіки нашої роботи найбільш відповідними є такі методи дослідження: компонентний аналіз лексичних одиниць, спрямований на вияв їхньої семантичної структури; метод побудови й аналізу лексико-семантичного поля, який відображає представлення поняття у свідомості діалектоносія, представника східнословобжанської говірки; контент-аналіз передбачає об'єктивне, систематичне та кількісне описання змісту повідомлення, яке відповідає цілям дослідника; метод кількісних підрахунків частоти вживання лексико-семантичних одиниць, який дозволяє чітко виділити центральні та периферійні зони в ідеографічному словнику.

Матеріали, використані для словника, є джерелом різноманітних відомостей як про систему діалектної лексики, так і про традиційну культуру Східної Слобобжанщини.

Важливою особливістю ідеографічного словника є спосіб розташування слів у вигляді багатоступеневої структури. Розміщення поряд споріднених за змістом

слів у словнику ґрунтується на списку понять. Кожна словникова стаття в тезаурусі розпочинається з номера й назви поняття, а потім наповнюється словами, з якими воно може сполучатися в тій чи тій тематичній групі, тобто дається уявлення про семантичне поле цього поняття. Ця стаття є близькою до семантичного поля, а всередині неї виділено синонімічні ряди, антонімічні пари, групи похідних дієслів.

Усю словникову лексику розташовано в алфавітному порядку, щоб уникнути можливих повторів.

З огляду на те, що ідеографічний словник створено на матеріалі розмовних текстів, записаних від сучасного діалектоносія східнословобожанської говірки, характерними для слів є типові фонетичні особливості: наближення [e^h] та [i^h], "акання", "укання", оглушення дзвінких приголосних фонем та ін. Позиційні варіанти фонем не було винесено до окремої словникової статті. Перевагу надано тій фонетичній формі, яка є найчастіше вживаною.

У мовленні діалектоносія зафіксовано вживання слів у різних граматичних формах, однак у словнику їх подано лише в початковій формі. У тематичних класах ідеографічного словника наявні слова різних частин мови. Наприклад, у ЛСП "Особисті стосунки" ЛСП "Назви спорідненості та свояцтва" представлено такими словами: *друг* (ім.), *дружити* (дієсл.), *рідний* (прикм.), *кръсна* (ім.) та ін.

Основною базою ідеографічного словника діалектоносія є лексичні одиниці (близько 3 500). Такий загальний обсяг слів цілком достатній для реалізації характерних і системних властивостей лексики представника східнословобожанської говірки.

Зауважимо, що семантичне поле як релевантна одиниця мовної системи має складну мовну структуру. Структурний каркас поля базується на здатності об'єднувати всі лексичні одиниці поля в парадигматичний комплекс. Найбільшим таким парадигматичним об'єднанням є лексико-семантичне поле (ЛСП).

Семантичні поля мають здатність перетинатися в просторі мови. Оскільки одне й те саме слово може одночасно входити до різних груп слів, які є протилежними одна щодо одної за будь-якими гомогенними семантичними ознаками, то в деяких ідеографічних тематичних групах наявні лексичні одиниці, які входять і до інших груп іншого поля. Такі слова позначено зірочкою праворуч угорі. Наприклад, у ЛСП "Назви страв" ЛСП "Їжа й харчування" зафіксовано такі лексичні одиниці: **коровай*, **кутя*, **мед*, **мелочь* (здобне печиво, яке випікають на весілля), **паска* та ін. Отже, ЛСП є великою системно-структурною одиницею лексико-семантичної системи мови, "де перехрещуються головні проблеми лексикології – проблеми синонімії, антонімії, полісемії, проблема співвідношення слова та поняття. Вирішення завдань, пов'язаних із семантичними полями в лексиці, дозволяє по-новому висвітлити перераховані проблеми" [3, с. 67].

Р. П. Мутафчієв підкреслює, що "семантичне поле становить окрему невелику лексичну підсистему, яка має відносну самостійність. Автономність її відносна,

оскільки це семантичне поле може мати різноманітні семантичні зв'язки з іншими полями. Саме така різноманітність семантичних зв'язків і створює труднощі як при з'ясуванні його меж, так і при встановленні складів його компонентів" [5, с. 30].

Погоджуючись із думкою Р. П. Мутафчієва про ЛСП, головними його ознаками вважаємо: наявність семантичних відношень (опозицій) між словами, що входять до його складу; системний характер цих відношень; взаємозалежність та взаємозумовленість лексичних одиниць; відносну автономність поля; безперервність позначення його смислового простору; взаємозв'язок семантичних полів у межах усієї лексичної системи.

До структури ідеографічного словника сучасного діалектоносія ввійшло 54 ЛСП (декомпонентів): "Онїми", "Спорідненість та свояцтво", "Людина", "Анатомічні назви", "Медицина", "Одяг, взуття, прикраси", "Їжа й харчування", "Кухонне начиння", "Рослинний світ", "Тваринний світ", „Житло”, "Час" (темпоральне поле), "Величини", "Промисли", "Дозвілля", "Техніка", "Культура", "Рельєф", "Погода" (метеорологічне), "Свята", "Розумова діяльність" (мислення), "Почуття", "Рух" (переміщення) та ін. Схему ідеографічної класифікації представлено на рис. 1.

Зауважимо, що лексико-семантичне поле має своє ядро й периферію. У ядрі містяться найважливіші слова, вони пов'язані між собою сильними семантичними відношеннями й утворюють синонімічні, антонімічні і родо-видові групи. Один із головних критеріїв щодо виділення ядра – можливість уживання пар антонімів у ролі декомпонентів окремих ЛСП. У периферійній зоні містяться функціонально менш важливі слова, які належать і до іншого ЛСП, у межах якого виділяють лексико-семантичні групи.

До ЛСП входять 88 лексико-семантичних (тематичних) груп або класів лексем. "Терміном лексико-семантична група можна назвати будь-який семантичний клас слів, об'єднаних хоча б однією спільною лексичною парадигматичною семою або хоча б одним спільним семантичним множитком" [1, с. 56]. Так, ЛСП "Онїми" було розбито на більш вузькі за лексико-семантичним значенням тематичні групи (ТГ) або лексико-семантичні групи (ЛСГ):

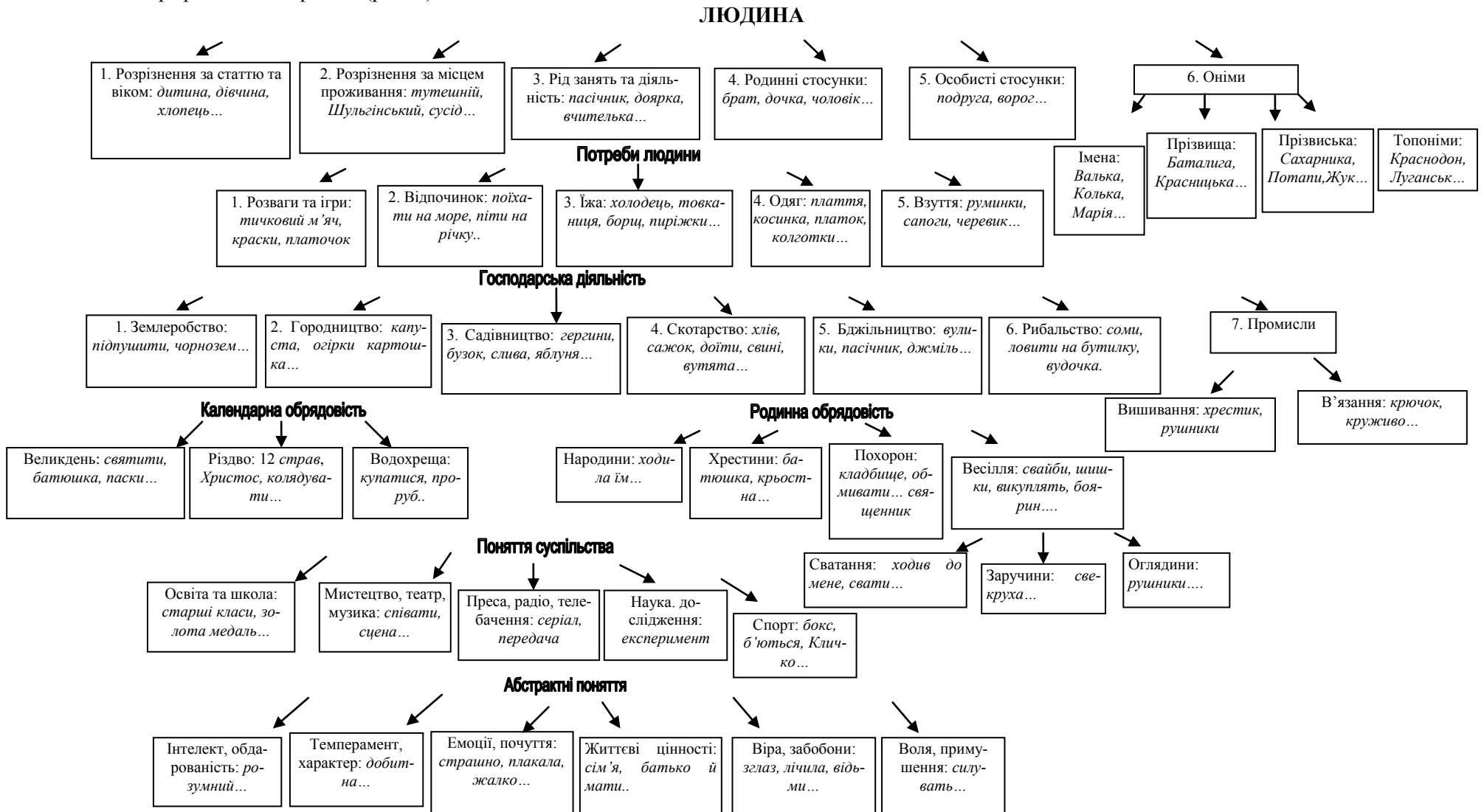
1. Імена та по батькові (одиниці на позначення імен, по батькові, зокрема й у зменшено-пестливих та згубілих формах: *Аліна*, *Валька*, *Ваня*, *Владімір Іванович*, *Вова*, *Дмитровна*, *Ірочка*, *Миколайович*, *Мишко* та ін.).

2. Прізвища (*Білоконь*, *Білошевські*, *В'язова*, *Величко*, *Голиш*, *Гороховацький*, *Зозуля*, *Калашиник* та ін.).

3. Прізвиська (*Бриль*, *Брилька*, *Будулай*, *Бульчинки*, *Більчінко*, *Гарбузка*, *Голубка*, *Діпутатша*, *Жук*, *Капуста* та ін.).

4. Географічні назви (*Айдар*, *Америка*, *Байдівка*, *Білорусія*, *Верхня Одуванка*, *Донбас*, *Київ*, *Кисильова Балка*, *Комунарськ*, *СНГ* та ін.).

Схема ідеографічної класифікації (рис. 1)

У темпоральному ЛСП зафіксовано такі лексико-семантичні групи:

1. Назви неточних часових відрізків (*врем'я, вскорості, *довго, давно, недовго, накануне* та ін.).

2. Назви точних часових відрізків (*вік, вчора, год, годовщина, завтра, минута, місяць, неділя, післязавтра, вчорашній* та ін.).

3. Назви пір року (*весна, зима, літ, зімувати, зімуватися, осінь, осінне* та ін.).

4. Назви частин доби (*день, вечір, ніч, обід, ранок* та ін.).

5. Назви місяців року (*август, апрель, декабрь, июль, май, март, ноябрь, октябрь, сентябрь, февраль, январь* та ін.).

6. Назви днів тижня (*вівторок, воскресенье, п'ятниця, понедельник, среда, субота, четверг* та ін.).

Зауважимо, що в середині ЛСГ виділяють ще тісніше пов'язані семантичні об'єднання (їх називають лексико-семантичними категоріями): синоніми, антоніми, конверсиви, гіпоніми.

За допомогою метода кількісних підрахунків, який дозволяє чітко виділити частоту вживання мовних одиниць, кількість лексико-семантичних відношень у діалектному словнику інформатора подано у відсотках.

Так, у групі "Назви трав'янистих рослин" семантичного поля "Рослинний світ" активно функціонують слова на позначення родо-видових відношень, або гіпоніми: *реп'яхи, терен, кропива, очерет, Іван да Мар'я, фікус, ромашка, цвіти, трава* тощо. За результатами статистичних даних, явище гіпонімії представлено 51 % від загальної кількості тематичних груп.

У тематичній групі "Назви сортів овочевих та фруктових культур" цього ж поля зафіксовано видові відношення або співгіпоніми, які становлять 18 %: *Білий налив, Слов'янка* (сорт яблук), *Білошешка, Камінна голова* (сорт капусти), *Колхозниця* (сорт картоплі).

Еквіполентна опозиція можлива між словами, які належать як до однієї частини мови, так і до різних. Тематично спільними для ідеографічної групи "Великдень" семантичного поля "Свята" є іменники, дієслова, прислівники та прикметники: *говіти,*

*розговітисся, *батюшка, гріх, *Бог, *божественно, *божий, ікона, кладбище, *кутя, *паска* та ін. Цей тип опозиції між значеннями слів становить 16%.

В ідеографічному словнику найпоширенішим типом опозицій лексичних одиниць є синонімія, або нульова опозиція, яку репрезентовано синонімами та синонімічними висловами у 8%, наприклад, семантичне поле "Назви дій" відтворює синонімічний ряд до поняття "Говорити": *казати, наговорити, одказувати, опіцатися, побалакати, побеседувати, бурчати, висказувати, гудіти.*

Частота вживання антонімів становить лише 5%, наприклад, у групі "Назви виміру": *короткий – довгий, легкий – важкий, дрібний, малий – великий* та ін.

Решта 2% належить таким семантичним кореляціям, як підпорядкування, причина – наслідок, ціле – частина.

Таким чином, ідеографічний словник є найближчим до відтворення природного стану лексики діалектоносія, а також сукупності семантичних полів, кожне з яких складається з пов'язаних між собою лексико-семантичних груп. Ідеографічна класифікація передбачає структуру, зумовлену не лише мовним матеріалом, але й культурною ситуацією.

Перспективи проблеми створення ідеографічного словника вбачаємо в удосконаленні принципів побудови тематичних груп з огляду на те, що побудова ідеографічного словника ускладнюється через власне суб'єктивне бачення укладача, неможливість відобразити складні різноманітні опозиції між лексичними одиницями, уникнення дисбалансу в обсягах тематичних груп, неоднозначність теоретичного уявлення про функціонування лексико-семантичної системи та її засоби. Ідеографічний словник – це відтворення ідеографічної класифікації слів, що розподіляє мовні одиниці на групи за поняттями, які вони виражають. Застосування ідеографічної класифікації дає змогу зібрати у словниковій статті споріднені лексико-семантичні одиниці. Отже, на відміну від найпоширеніших алфавітних словників, у яких близькі за значенням слова опиняються в різних місцях, ідеографічний словник групує споріднені.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Л. М. Теория семантических полей // Вопросы языкознания. – 1971. – № 5. – С. 54 – 57
2. Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355 с.
3. Морковкин В. В. Опыт идеографического описания лексики. – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 166 с.
4. Мутафчиев Р. П. Анализ за лексиката по семантичните полета // Език и литература, т. 26, кн. 2, София, 1971. – 241 с.
5. Щерба Л. В. Опыт общей теории лексикографии // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Vasil'yev L. M. Teoriya semanticheskikh poley // Voprosy yazykoznavaniya. – 1971. – № 5. – С. 54 – 57
2. Karaulov J. N. General and Russian ideography. – M.: Nauka, 1976. – 355 p.
3. Morkovkin V. V. Experience ideographic description language. – Moscow: Moscow State University Press, 1977. – 166 c.
4. Mutafchiev R. P. Analysis of leksikata by semantically flight // Ezik and Literature, Vol 26, Vol. 2, Sofia, 1971. – 241 c.
5. Szczerba L. V. The experience of the general theory of lexicography // Language system and speech activity. L., 1974

Demchik I.L. Dialectal ideographical vocabulary: its peculiarities in forming and composition.

Abstract: The author considers the thesaurus of modern dialect-speaker, representative of East Slobozhanshchina dialect that reproduces system structure of vocabulary and divides it into vocabulary entries that have similar structure like semantic fields. The structure of the thesaurus that based on recorded and analysed texts of informer's speech was investigated; the principles of

thesaurus's structure were revealed; the types of lexical and semantic relations (synonymic, antonymous, genus-species, causal-result etc.) among the words were determined in the article. Key words: ideography, thesaurus, lexical and semantic field, thematic group, co-hyponym, hyponym.

Keywords: *ideography, thesaurus, lexical and semantic field, thematic group, co-hyponym, hyponym.*

Демчик И.Л. Диалектный идеографический словарь: особенности его составления и построения.

Аннотация: В статье проанализировано структуру диалектного идеографического словаря, составленного на материале обработанных текстов как результатов слухового анализа записей речи современного диалектоносителя, представителя восточнослобожанского говора. Данный идеографический словарь воспроизводит системную организацию лексики, разделяя ее на словарные статьи, которые по составу близки к семантическим полям. Выявлено принципы построения словаря, представлено виды ЛСП и ЛСГ, установлено типы лексико-семантических связей (синонимических, антонимических, родовидовых, причинно-следственных и др.) между словами.

Ключевые слова: *идеографический словарь, диалектоноситель, лексико-семантическое поле (ЛСП), лексико-семантические группы (ЛСГ), компонентный анализ.*